

Адриана Сърбова

МОРФОЛОГИЯ НА СЪВРЕМЕННОТО САКРАЛНО ПРОСТРАНСТВО (SKYSPACE LECH, WRIT IN WATER)

Adriana Sarbova

MORPHOLOGY OF THE CONTEMPORARY SACRAL SPACE (SKYSPACE LECH, WRIT IN WATER)

Abstract: The social and political changes in the world dictate new approach and interpretation of the essence of architecture and its unbreakable unity with nature. In my dissertation “*Ancient cult buildings and their contemporary architectural analogues*” I discuss the necessity of a reconsideration of the term “contemporary sacral space” and propose a definition that is in correspondence with the changed social environment. In my research I have noticed and described a pattern in the design of the sacral spaces that applies architectural models from the ancient cult buildings and creates atmosphere that inspires the connection with Nature. My arguments are based on architectural examples built in the last two decades, as well as on the recent works of scholars, that make obvious the inevitability of considering the contemporary sacral space outside the dogmas of the religions, but rather in conformity with the modern man. This article is a part of series of studies, entitled “Morphology of the contemporary sacral space”. The purpose of the research is to organize and analyze a group of contemporary spaces, selected by their objective characteristics (*situation; purpose; composition; materials; facades; interior*) to prove the above mentioned tendency in the contemporary sacral architecture, and to define a wider frame for the term “contemporary sacral space”. In this article I analyze the architecture of two buildings – SKYSPACE Lech and WRIT IN WATER, to recognize them as contemporary sacral spaces.

Keywords: *Morphology, contemporary sacral space, tendency, definition.*

С настоящата статия поставям началото на проект, чиято цел е въз основа на създадената от мен методология и дефиницията ми за „съвременно сакрално пространство“ да анализирам и обединя в група „съвременни сакрални пространства“ сгради, които доказват изведена от мен тенденция на развитие на съвременната култова архитектура.

Проектът е продължение на дисертационния ми труд „Архитектурни аналози на античните култови сгради“. Въз основа на направените изследвания стигам до извода, че съвременното сакрално пространство все по-често използва архитектурни модели от античните култови сгради, а основно средство за изграждането на сакрална атмосфера е общуването с природата (което е характерно за архитектурата в древността). Актуализацията на разбирането за „сакрално пространство“ и предложението ми за разширяване на това понятие, продиктувано от спецификите на социалната среда, в която се появяват тези сгради, дава възможност за нов поглед към тяхната архитектура. Разработената методология за изследване на архитектура позволява анализирането и сравняването на сгради чрез систематизиране на информацията относно обективни техни характеристики по отношение на: *ситуиране; предназначение; композиция; използвани материали; фасадно и интериорно решение*. Резултатите от изследването на тези характеристики ми дават основание да изведа специфичните

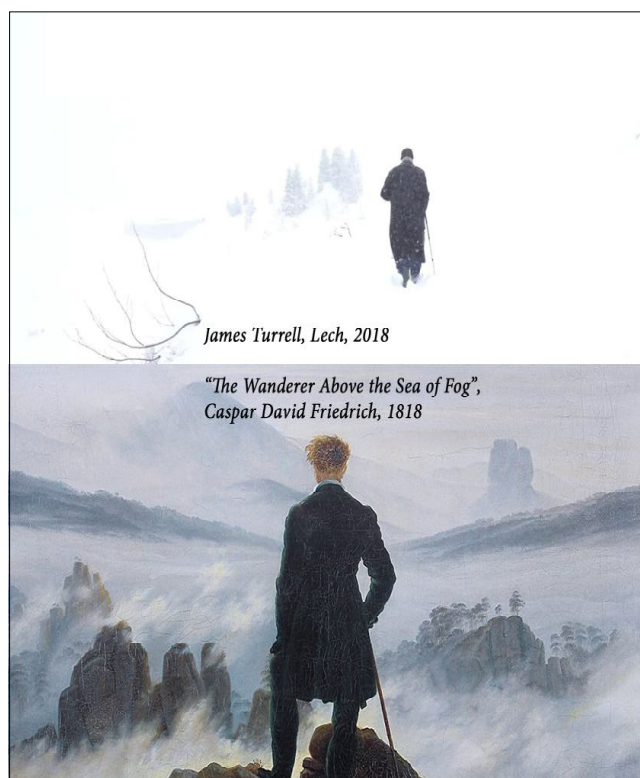
особености на съвременно сакрално пространство, а именно: *Ситуирано е сред природата, извън урбанизираната среда. Пътят до него е ритуал. Сградата е едър, еднороден, забележим отдалече обем. Има подчертани хоризонтална и вертикална ос и централно пространство с кръгъл или овален план, в чийто център обикновено има акценти като отвори в покрива и/или пода. Чрез използване на архитектурни модели от Античността и естествени, местни строителни материали, природни елементи и гледки се изгражда аскетична обстановка. Невинаги е свързано с конкретна религия. Тези пространства нямат утилитарна функция.*

В настоящото изследване използвам същата методология за анализ на архитектурата на съвременни пространства, които считам, че принадлежат към групата „съвременни сакрални пространства“. Предвид същността на тази методология за изследване на архитектура чрез смислово и материално „разчленяване“ на пространството с цел по-лесното му изучаване, кръстиях проекта си „Морфология¹ на съвременното сакрално пространство“, като настоящата статия е неговото начало. Сградите, които анализирам тук, са: **SKYSPACE LECH** и **WRIT IN WATER**².

SKYSPACE LECH

James Turrell, Baumschlager-Eberle Architekten

*“We are not aware that we ourselves give the sky its colors.”
James Turrell³*

Обр. 1. Горната снимка е кадър от филма на Джеймс Турел за създаването на пространството SKYSPACE LECH⁴, отдолу – моя асоциация със „странника“ на Каспар Дейвид Фридрих⁵. И двамата

¹ От Уикипедия, свободната енциклопедия: „Морфологията (от гръцки μορφή – „форма“ и λόγος – „слово“, „наука“) е наука за анализ на формата и строежа на даден тип обекти, чрез анализ на съставните им части. Терминът е създаден от Йохан Волфганг Гьоте.“ От 31.03.2019.

² Използвам оригиналните наименования на сградите с цел да запазя максимално смисъла, вложен в тях от авторите им. Преводът, тълкуванието и анализът им давам по-долу в статията.

³ „*Не осъзнаваме, че ние сме тези, които дават на небето неговите цветове*“, превод на автора.

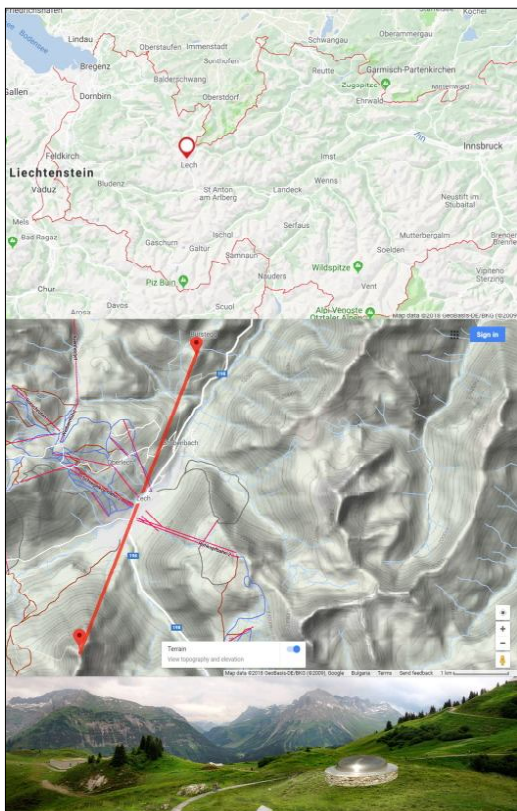
⁴ <https://www.skyspace-lech.com/skyspace-lech-short-report-on-srf/> От 31.03.2019.

⁵ „Странник над море от мъгла“ (1818), Каспар Давид Фридрих, Салон на изкуствата (Хамбург). – https://bg.wikipedia.org/wiki/Каспар_Давид_Фридрих От 31.03.2019

са отправили поглед към природата. Смятам, че визуалната прилика е поразителна, както и тази на посланието, въпреки стотте години разлика между създаването на картинката и филма.

Джеймс Турел⁶ е американски артист, автор на серия от пространства, наречени SKYSPACE⁷, които създава в съавторство с местни архитекти в зависимост от разположението на сградите (в случая Eberle Architekten). Джеймс Турел, който е бил летец в миналото, има изключително усещане и интерес към небето и светлината и тези произведения са неговият начин за общуване с вселената, преведен на езика на изкуството и архитектурата. Той въвежда посетителя във вътрешността на сградата, където го насочва към различни визуални и асоциативни преживявания. Всичко това постига с архитектурни изразни средства, които анализирам по-долу.

Ситуация:

Обр. 2. Карта на местоположението на сградата и означение на оста, на която е разположена

Сградата е разположена в австрийските Алпи, в близост до гр. Лех, по оста, свързваща върховете Биберкопф и Омесхорн, които определят и нейната ориентация. Тя се намира извън населено място, достъпна по планински път. Част от нея е под земен насип и отдалеч се възпрема нейната могила и частта, която надсгърча над хълма⁸ (Виж. Приложения. Обр. 3, Обр. 4).

Предназначение:

SKYSPACE LECH е част от арт проект. Посветена е на светлината, като от нея може да се наблюдава както небето, така и планинският връх Биберкопф, към който е насочен входът ѝ⁹. Няма утилитарна функция. Сградата откъсва човека от ежедневието и извисява съзнанието му над злободневните теми, насочвайки го към всемира, към природата и небето.

⁶ <http://jamesturrell.com/>

⁷ В превод „Небесни пространства“, превод на автора.

⁸ www.skyspace-lech.com

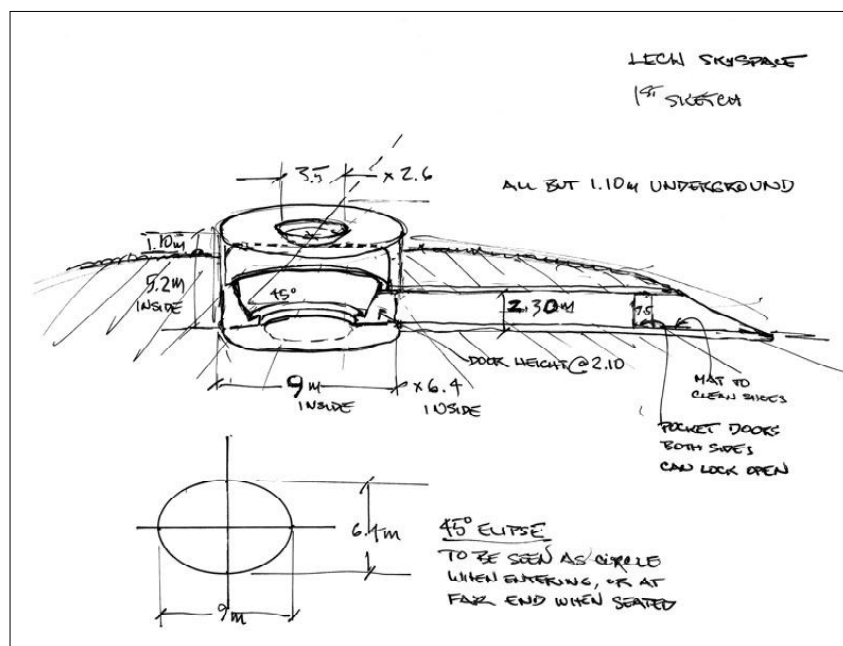
www.vorarlberg.travel/en/activity/skyspace-lech-am-arlberg/ От 31.03.2019

⁹ www.skyspace-lech.com

www.vorarlberg.travel/en/activity/skyspace-lech-am-arlberg/ От 31.03.2019

Композиция:

Обр. 5 Скица на сградата от Джеймс Турел, от www.skyspace-lech.com От 31.03.2019

Сградата се състои от коридор и елипсовидно в план централно помещение (масивни), разположени под земен насип, както и ажурно тяло, което носи преместваем купол, заставащ при лошо време над кръгъл отвор в покрива на овалното пространство. Всички части на сградата са подредени по хоризонтална ос, дефинирана от двата върха – Биберкопф и Омесхорн. В същото направление се движи и преместваемият купол. В центъра на основното помещение вертикалната ос се определя от кръглия отвор в покрива. Такава ос е характерна за античните култови пространства, наречена *axis mundi*, свързваща ги с центъра на света, придаваща им по този начин усещане за сакралност.

Използвани материали:

Въпреки че не участва в структурата на сградата, приемам пръстта като неин изграждащ материал, тъй като хълмът, който я покрива, активно присъства при възприемането ѝ. Основният използван строителен материал е бетон. Сградата е обградена отвън с каменен зид от черен гранит, с който са облицовани стените в интериора. От същия материал е изпълнена настилката на помещението. Камъкът, участващ както във фасадното решение, така и в интериора на сградата, спомага за нейното хармонично вписване в околния планински пейзаж. Втората ажурна част на сградата, която поддържа преместваемия купол, представлява естетизирана метална конструкция. Начинът на произвеждане на купола е изцяло занаятчийски, придаващ му стойност на ювелирен предмет.

За целия процес на създаването на сградата – от избора на мястото и първите скици – до цялостното му завършване – е създаден филм¹⁰ и отношението към всеки детайл е представено като ритуал, който се превръща в част от преживяването. Ограниченият брой материали, използвани в сградата, създава спокойна и аскетична среда, предразполагаща към съзерцание.

Фасадно решение:

Хълмът, покриващ част от сградата, първоначално привлича вниманието като едър еднороден обем. Над него се извисяват двата обема – един масивен и един ажурен. Надземната част на масивната стоманобетонна черупка е допълнително обградена от каменен зид, което създава усещане за тежест и свързаност със земята, докато металната конструкция създава по-скоро силует, повтарящ формата на плътния. Дуалистичният характер на сградата подтиква към асоциации за различни светове – земен и небесен, за дух и материя. (Виж. Приложения. Обр. 6)

¹⁰ <https://www.skyspace-lech.com/skyspace-lech-short-report-on-srf/> От 31.03.2019

Интериорно решение:

Интериорното решение на сградата се формира от пространствените характеристики на помещенията и от използваните строителни материали. В нея се влиза през дълъг коридор, отвеждащ в овално в план помещение. Озовал се в центъра му, човек попада във вертикалната ос на сградата, която преминава през кръгъл отвор в покрива и продължава в небето, накъдето се отправя и неговият поглед. Завъртайки се около себе си в следващ момент, посетителят вижда коридора, по който е дошъл, но той вече има друг смисъл – да рамкира и акцентира гледката към близкия връх. Пейката, преминаваща по цялата стена на помещението, предоставя място за сядане и съзерцание на природата (Виж. Приложение. Обр. 7).

Определящи за възприемането на пространството са светлината и гледките, подчертани от отворите на сградата. Те се променят в зависимост от сезона, часа от денонощието, атмосферните условия, различните фактори, които определят начина на възприемане. Посланието, което откривам в този факт, е за осъзнато присъствие и преживяване на настоящия уникален момент.

Разполагането на сградата високо в планината и полувкопането ѝ в хълм предполагат идеята за сливане с природата и „докосване“ до символиката на „свещената планина“. За това допринася и използваният като облицовка и ограждащ зид камък – гранит, вписващ се в атмосферата на скалистия пейзаж. Едрият еднороден обем на хълма, в който е разположена сградата, организира пространството и има притегателна сила. В архитектурното решение на съоръжението са използвани и архитектурни модели от античните култови сгради. Това са ситуирането му извън града, композиционните хоризонтална и вертикална ос, овалното централно помещение, аскетичната атмосфера. Всички те, както и липсата на утилитарна функция на сградата, спомагат за постигане на осъзнато преживяване на настоящия момент, осъществено чрез концентрация и съзерцание на природата, и дефинират атмосферата на сградата като сакрална. Сакралното преживяване в това пространство е напълно субективно и е в зависимост от настройката на отделния човек. Субективна е и моята асоциация на двата обема на сградата – ажурната метална конструкция и масивния обем на основното овално помещение, извисяващ се над хълма. За мен те носят символика, свързана с духа и материята, както и с идеята за земния и небесния свят – асоциации от сакралната тематика. В обобщение, извеждам информацията за характеристиките на сградата в кратка форма, отразяваща логиката на използваната методология:

Ситуиране:

- разполагане сред природата;
- отдалечена от населени места;
- до нея се стига по планински път;
- ситуирана е на оста – връх Биберкопф – връх Омесхорн – обвързаност с природни елементи от заобикалящата среда, характерна и за мегалитите в Античността;

Предназначение:

- сградата е част от арт проект;
- няма утилитарна функция;
- посветена е на светлината и природата;
- в нея може да се наблюдават небето и околните върхове на планината.

Композиция:

– сградата се състои от коридор и централно пространство с овален план, разположени по хоризонтална ос;

– по същата ос, но като допълнително съоръжение, има метална конструкция, повтаряща формата на централното помещение, която поддържа подвижен купол;

– сградата е полувкопана в хълм;

Използвани материали:

- земя – хълм;
- стоманобетонни елементи;
- черен гранит;
- метална конструкция, която държи купола;
- стъклопласт;

– строителният процес е представен като ритуал.

Фасадно решение:

– сградата е полувкопана в хълм – едър еднороден обем, който се възприема отдалече;
– изградена е от два обема – един плътен – с масивно въздействие, и един ажурен, който изглежда лек и ефирен, даващи повод за асоциации като: дух – материя, различни реалности, земен и небесен свят...

Интериорно решение:

– дефинирано от формата на помещенията, приканващи към определен вид движение;
– дефинирано от материалите – аскетична обстановка;
– дефинирано от светлината – носещо послание за уникалността и важността на всеки момент;
– основните акценти на интериора на сградата – отвор в покрива и входът на коридора, рамкиращи съответно участък от небето и планински връх, носят послание за комуникация с природата като сакрално преживяване.

Изброените по-горе компоненти, съставляващи същността на сакралното пространство, ми дава основание да разглеждам SKYSPACE LECH като съвременно сакрално пространство, отговарящо на създадените от мен критерии за такова.

WRIT IN WATER Mark Wallinger, Studio Octopi

“HERE LIES ONE WHOSE NAME WAS WRIT IN WATER.”

John Keats¹¹

Джон Кийтс е английски поет от епохата на Романтизма. Приживе творчеството му е подложено на критика, но посмъртно получава признание и по-късно се приема за вдъхновител на множество поети. Умира в Рим, където е и погребан. По негово желание на надгробната му плоча не е изписано името му, а надписът: „Тук лежи този, чието име е написано във водата“¹². Характерни за епохата на Романтизма са преклонението и почитта към природата, към народното творчество и древните обичаи. Приема се като бунт срещу аристократичното общество и нарастващото население, урбанизация и индустриализация¹³. Сред творците на Романтизма е споменатият вече Каспар Давид Фридрих – автор на картината „Странникът над море от Мъгла“. Въпреки че асоциацията ми на тази картина със снимката на Джеймс Турел не е базирана на конкретни факти, а е изцяло моя интерпретация, смятам, че и при двете сгради, представени в това изследване, може да се търси препратка към епохата на Романтизма¹⁴. Идеите и посланията от тази епоха са актуални и днес във време, в което урбанизацията почти не е оставила незасегнати територии. Ежедневието отдавна е излязло от естествения ритъм и местата за общуване с изконното и сакралното са изнесени от градовете, а техните архитектурни решения повтарят модели от древността, търсейки все по-изчезващата оттогава връзка с природата. Тази социална обстановка, която затваря човека в градска среда, се отразява на архитектурата на съвременните сакрални пространства и предполага възприемането за сакрални на сгради, които не са храмове. Тази тенденция откривам и в двете представени в настоящата статия сгради, като по-долу излагам основанията си да обявя и втората за съвременна сакрална сграда.

¹⁰ <https://www.skyspace-lech.com/skyspace-lech-short-report-on-srf/> От 31.03.2019

¹¹ „Тук лежи този, чието име е написано във водата“, Джон Кийтс, преводът е взет от bg.wikipedia.org/wiki/Джон_Кийтс От 31.03.2019

¹² bg.wikipedia.org/wiki/Джон_Кийтс От 31.03.2019

¹³ Използвала съм информация от bg.wikipedia.org/wiki/Романтизъм От 31.03.2019.

¹⁴ Препратките с идеите на Романтизма са свързани с наименованието на сградата – WRIT IN WATER.

Ситуиране:

Обр. 8. Карта с разположение на сградата, maps.google.com

Сграда се намира в Runnymede, Surrey, Великобритания, в паркова обстановка – сред природата, отдалечена от центъра на Лондон. Разположена е върху хълма Соорер’s Hill, сред вода – до р. Темза и в близост до езеро. Мястото е свидетел на множество важни исторически събития, едно от които е събирането на бароните, принудили крал Джон да признае Магна Харта, която стои в основата на законите, защитаващи човешките права по цял свят¹⁵.

Предназначение:

Сградата е построена с идеята да напомня за основата на демокрацията и ролята на Магна Харта в историята на човешките права¹⁶. Тя няма утилитарна функция.

Композиция:

Сградата има кръгъл план, в центъра на който е разположен кръгъл басейн с вода под кръгъл отвор в покрива. До кръглото централно помещение води кръгъл коридор, представляващ прост кръгъл лабиринт¹⁷.

Този „прочит“ на класическия праволинеен коридор внася моменти от античната архитектура – усещането за лабиринт, от една страна, а от друга – задаване на посоки – ляво и дясно, които в култова архитектура от Античността са заредени с конкретна символика и смисъл. Същевременно, по протежение на кръглия коридор, при допирането на стените в пода има тънки правоъгълни отвори, които създават усещане за ритъм и вид ритуалност при подхода към основното помещение. (Обр. 9)

Използвани материали:

За да „вградят“ в сградата паметта на мястото, архитектите залагат на технологията за земно строителство за създаването ѝ от пръстта на терена. Така историята сякаш се превръща в строителен материал. Ивиците по стените, характерни за този вид строителство, допълнително създават усещането за памет и дълговечност, предразполагат към размисъл за корените и миналото, когато идеите са били силни и ярки.

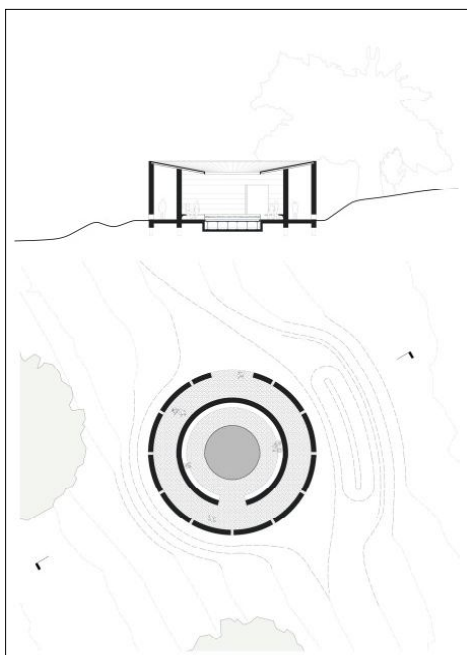
За създаването на специфична атмосфера архитектите буквално „вкарват“ в интериора и други природни елементи, като водата, светлината и самото небе. Усеща се ясно послание за преоткриване на истинските, неизменни ценности, част от които е природата. В тази атмосфера светлината, проникнала в сградата през голям кръгъл отвор в покрива, „изписва“ по повърхността на водата в басейна, точно под него, текста от Магна Харта. Начинът на поява на надписа – по повърхността на водата

¹⁵ Използвана е информация от <http://octopi.co.uk> и www.nationaltrust.org.uk От 31.03.2019

¹⁶ Използвана е информация от <http://octopi.co.uk> и www.nationaltrust.org.uk От 31.03.2019

¹⁷ Използвана е информация от <http://octopi.co.uk> и www.nationaltrust.org.uk От 31.03.2019

носи послание за естествената обусловеност на човешките права и напомня колко крехки са те и лесно могат да бъдат заличени или изкривени¹⁸. (Виж. Приложение. Обр. 10)

Обр. 9. Разрез и план на сградата на Studio Octopi и Mark Wallinger от <https://www.archdaily.com/902009/writ-in-water-studio-octopi/5b999b54f197ccc03d00046d-writ-in-water-studio-octopi-plan-section> От 31.03.2019

Забелязва се прецизен подбор на естествени материали, които привнасят конкретен смисъл, асоциация и добавят допълнителна стойност за цялостната концепция на сградата. За да наситят докрай пространството с усещане за историчност, архитектите използват за оразмеряване на сградата древна мерна единица – кубит¹⁹.

Фасадно решение:

Павилионът определено притежава притегателна сила благодарение на структурата си. Тя представлява плътен еднороден обем от пръст, изградена по технологията за земно строителство. Единствено малките отвори при основата ѝ придават известна лекота. Откривам прилика с часовник, което, съчетано с кръглия план на сградата, създава асоциации за цикличност и претокриване на идеи и ценности. Единственият голям отвор по фасадата маркира входа към основното пространство – носител на идеята и посланието на сградата. Но той не е директен, до него трябва да се измине определен път – отново урок, който авторите внушават на посетителя. (Виж. Приложение. Обр. 11)

Интериорно решение:

В интериорното решение на сградата отново участват активно стените от пръст със своята послойна структура, създаващи в самото пространство усещане за сливане с природата. В централното пространство се намира и носителът на смисъла и посланието на сградата – кръгъл метален басейн с вода, в която от светлината, проникнала през отвора в покрива, се отразява инкрустиран надпис – текст от Магна Харта. Кръглите басейн и отвор в покрива дефинират и тук вертикалната ос, асоциирана с axis mundi, което превръща надписа – символ на свободата – не просто във важен, но в сакрален.

Разположена сред природата, сградата е изградена от пръстта от мястото на ситуирането... Историята, с която е наситена околността, е сякаш запечатана в структурата ѝ. Този факт в съчетание с антични архитектурни модели, използвани в композиционното решение на сградата, създават от аскетичната обстановка – атмосфера, която може да бъде възприета като сакрална. Поставяйки цитат от Магна Харта за правата на човека в центъра на основното помещение, авторите приравняват свободата с природните елементи, които изграждат пространството – земя, вода, светлина. По този начин внушават както изконността ѝ, така и лекотата, с която тя може да бъде разрушена. Един от

¹⁸ “Whether the words are ephemeral or everlasting is up to us.”, Mark Wallinger.

¹⁹ Използвана е информация от <http://octopi.co.uk> и www.nationaltrust.org.uk От 31.03.2019

авторите ѝ – Марк Уолингер споделя, че свободата е нещо, което трябва да се отвоюва отново всеки ден²⁰ и:

“WHETHER THE WORDS ARE EPHEMERAL OR EVERLASTING IS UP TO US.” Mark Wallinger²¹

В обобщение, извеждам информацията за характеристиките на сградата в кратка форма, отразяваща логиката на използваната методология.

(Виж. Приложение. Обр. 12)

Ситуиране:

- сред природата върху хълма *Cooper’s Hill*;
- отдалечена от центъра на Лондон;
- сред вода – река Темза и близко разположено езеро;
- на място, наситено с древна история, предполагащо множество асоциации.

Предназначение:

- сградата няма утилитарна функция;
- да предразполага към размишление над важността на Магна Харта и ролята ѝ в историята на човешките права;

Композиция:

- кръглият коридор, който огражда кръгло в план пространство изграждат прост лабиринт.
- заоблена хоризонтална ос разделена на две, което подсилва усещането за мистичност;
- вертикална ос в центъра на кръглото помещение, дефинирана от отвор в покрива и кръгъл метален басейн с вода на пода.

Материали

- земя – пръст като строителен материал, взета от мястото на сградата;
- послойна структура;
- присъствие и на други природни елементи – вода, светлина;
- естествени местни материали;
- особеност на строителството – използване на древна мерна единица – кубит

Фасадно решение

- фасадата има послойна структура, носеща асоциация за дълговечност и история – пряко свързани със смисъла на сградата;
- голям отвор маркира входа;
- малки правоъгълни отвори ниско по фасадата, придавайки ѝ вид на огромен часовник – отново асоциация с усещането за време.

Интериорно решение

- същото усещане за послойна структура, както от фасада;
- земята, от която са изградени стените, създава усещане за сливане с природата;
- основният акцент и послание на сградата – разположен в центъра на централното помещение, дефиниращ вертикална ос – кръгъл метален басейн с вода, в която от светлината проникнала през отвора в покрива, се отразява инкрустиран надпис – текст от Магна Харта.

Архитектурата на тези две сгради, както и акцентите и темите, поставени в тях, показват ясно архитектурната тенденция за създаване на съвременни сакрални сгради със сходни решения на тези от Античността. В тях се чете стремежът към създаване на пространства, въздействащи толкова силно, колкото първообразите им. Но същевременно кристализира новото разбиране за сакрално и то е свързано с ценности като свободата, корените, природата и простора на мисълта.

²⁰ <http://octopi.co.uk> От 31.03.2019.

²¹ „От нас зависи дали думите са преходни или вечни“, Марк Уолингер – автор на проекта, превод на автора, от <http://octopi.co.uk> От 31.03.2019.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Русева, М. *Тракийска култова архитектура в България*. Ямбол: Изд. „Я“, 2000 [Ruseva, M. *Trakiyska kultova arhitektura v Balgariya*. Yambol: Izd. “Ya”, 2000]
2. Русева, М. *Методика за научното изследване на тракийската архитектура. Анализи, тълкуване, символика*. София: Изд. Институт за изследване на изкуствата, 2013 [Ruseva, M. *Metodika za nauchното izsledvane na trakiyskata arhitektura. Analizi, talkuvane, simbolika.* , Sofia: Izd. Institut za izsledvane na izkustvata, 2013]
3. Britton K. C. (ed.), *Constructing the Ineffable. Contemporary Sacred Architecture*, New Haven: Yale University Press, 2010.
4. Böhme G., Buurman G., Heynen J., Rheiner M., De Rosa A., Sinnreich U., Weber C., Sedlack A. *James Turrell: Geometrie des Lichts*, Kulturbetriebe Unna, 2009.
5. Kolev D., Tsonev L., Gonzalez Garcia A.C., Koleva V. *The Orientation of Dolmens in Bulgaria*. // *Proceedings of the International Conference, 29–30 October 2008 Sofia*. Sofia: Publishing House “St. Ivan Rilski”, 169–174.
6. Pallasmaa J. *The Eyes of the Skin. Architecture and the Senses*, John Wiley&Sons Ltd., 2012.
7. Zumthor P. *Atmospheres*. Switzerland: Birkhauser Verlag AG, Basel, 2006.
8. Zumthor P. *Thinking Architecture*, Birkhaeuser Verlag AG, 1999.

www.archdaily.com

maps.google.com

www.jamesturrell.com

www.nationaltrust.org.uk

www.octopi.co.uk

www.vorarlberg.travel

www.skyspace-lech.com

bg.wikipedia.org